

TÜRK KURTULUŞ SAVAŞINDA MİLLİYETÇİLİK VE DİN*

Gotthard JÄSCHKE**
Çeviren: Aytunç ÜLKER***

Türk fikir hayatının gelişimindeki en erken dönüm noktası 29 Ekim 1923’de Cumhuriyetin ilan edilerek 1925 yılında milli bayram olarak kabul görmesidir.¹ Mustafa Kemal bu tarihten itibaren Genç Türklerin ve özellikle Ziya Gökalp’in² fikirlerine dayanan Türkiye’yi modernleştirme çabası içerisine girerek,³ bu düşüncenin büyük aşama kat etmesini sağlamıştır. Batı uygarlığının gittikçe daha güçlü bir şekilde nüfuz etmesi, dinin sosyal hayattan uzaklaşmasına ve içerideki aşırı İslam’dan kopmalar olmasına sebep olmuştur. Böyle bir durumun gerçekleşmesi geçmişte mümkün görülmemekteydi. Kemalist milliyetçiler arasındaki münakaşalar, Avrupalı rasyonalizm ve İslamiyet öncesi Türk varlığını kendine özgü bir biçimde birbirine bağlama isteğinden dolayı kaynaklanmakta ve bu durumun gerçekleşme olasılığı kuşkusuz yakın bir gelecekteydi. Eldeki araştırmalar Said Halim Paşa⁴

---

* Gotthard Jäschke, “Nationalismus und Religion im Türkischen Befreiungskriege”, *Die Welt des Islams*, Brill, Cilt XVIII, 1936, 54–69.

** Ç. N. : Gotthard Jäschke 8 Nisan 1894’de doğmuştur. Diplomat, Oryantalist ve Türkolog’dur. İstanbul, İzmir Ankara ve Tiflis’teki konsolosluklarda görev almıştır. 1917–1983 yılları arasında dört yüze yakın kitap ve makale yazmıştır. 29 Aralık 1983’de vefat etmiştir.

*** Bu makale Almanca aslından Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi Aytunç Ülker tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Fransızca bölümlerin çevirisini yapan Bihter Barlas’a teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. E-mail: ayciko@hotmail.com

¹ Milli bayram ilan edildiğine dair kanun, no: 628, 19 Nisan 1341 (1925).

² Eserlerinden “*Die Grundlagen des türkischen Nationalismus*”, Ankara 1923; Bkz. R. Hartmann’ın OLZ’deki konuşması, 1925. Fransız sosyolojisinin etkisine dair: Ziyaeddin Fahri, *Ziya Gökalp, sa vie et sa sociologie*, Paris 1936.

³ 9 Eylül 1923 tarihli parti programının 1. maddesi: Türkiye’nin modern bir ülke seviyesine getirilmesi; bkz. *Geschichte der Türkischen Republik*, İstanbul 1935, 209.

⁴ A. Fischer, *Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei*, Leipzig 1922 ve “İslamlaşma”, *Islamica*, III, 391.

tarafından ortaya atılan milliyetçilik ve din arasındaki çelişkinin Türk Kurtuluş Savaşı sırasında da var olup olmadığını ve Atatürk'ün şahsiyetiyle ilgili problemlerin sorgulanmasına yol açmıştır. Jean Dery bu konudaki fikirlerini şu şekilde ifade etmiştir⁵: *Saltanatın kaldırılması uzun uzun tasarlandı mı ve bu durumu hilafet ve cumhuriyetin kuruluşu mu takip edecek? Diğer tüm Türk idarecilerin top güllesi gibi sürüklendiği Panislamizm politikasının kalıntılarını kucaklamadan şu an yaptığı gibi her zaman görüş açısını batı medeniyetine mi çevirecek? Bir gün Panturanist rüyaya kavuşacak mı, yoksa süngüler ve hudutlarla korunan bir homojen Türk ülkesi fikrinden ilham almaya devam mı edecek?*

XX. yüzyılın başlarında Türk politikasına yön veren üç düşünce akımından⁶ Osmanlıcılık Balkan Savaşları sırasında, İslamcılık ise Arapların Türklere karşı şahlanmasıyla yıkıma uğramıştı. Bakü'nün işgaliyle şanssız bir ortamda doğan ve Enver Paşa tarafından desteklenen Turancılık, Dünya Savaşının kaybedilmesiyle sonuçsuz kalmıştı. Bu sebeplerden dolayı Türk fikriyatı kaçınılmaz bir şekilde başarılı olmak zorundaydı. Halkı sarmalayan büyük kudret ve beklenmeyen güç, çöküşe doğru giden yüzyıllar boyunca içlerinde barındırdıkları yaşama isteğinden dolayıydı. Almyazılarındaki lütf onlara en zor anlarında bir önder göndererek iradelerini doğru yolda kullanmalarını sağlamıştı. Avrupa diplomasisi Türklerin yaşam gücünü küçümsemişti⁷ fakat Çanakkale'de yaptıkları, savunma güçlerini kanıtlamıştı. Her şeyden önce 1897'de başlayan Yunan genişlemesine razı olma hatasına düşmüşlerdi. Büyük güçlerin baskı yapmasına sebep olan "akıllı" Venizelos, irade dışı bir destekle Türk halkının birlik içerisinde olmasını engellemek istiyordu. Rumlar 16 Mart 1919'da kiliselerinde Yunanistan'a bağlanmak için politik bir toplantı düzenleyince Damat Ferit Paşa bile tahrik olarak İstanbul'daki Rumları uyarılmıştı. O, İzmir'in işgalinden sonra "gerekli olması durumunda anavatanının bir askeri gibi" görevini yerine getireceğini ifade etmişti.⁸ Önerilerinin dikkate alınmadığı Paris konferansında⁹ 23 Haziran 1919 tarihli notunda şunu saptamıştı: *Hiçbir hükümet halkın arzusuna karşı gelemez... Vilayetlerde oluşturulan büyük sayıdaki vatansever heyetlerin*

⁵ *Revue des Etudes Islamiques*, I, 124.

⁶ Akçuraoğlu Yusuf, *Üç Tarzı Siyaset* (Die drei Wege der Politik), Kahire 1904. (*Türk Gazetesi*, no: 24-34) Yeni basım Stambul 1911 (bkz. *Türk Yılı 1928*, 403)

⁷ Türk Kurtuluş Savaşına dair bkz. *WI XIV*, 6

⁸ *Takvim-i Vekayi* no: 3501, 3553; E. Pech, *Les Alliés et la Turquie*, Paris 1925, 41.

⁹ David Hunter Miller, *My Diary at the Conference of Paris*, XVI, 463.

gösterileri ve İstanbul'u da içine alan büyük mitingler... tek ve değişmez bir düşünce ile yayılıyor: Birlik ve bağımsızlık.¹⁰ Damat Ferit Yunanların dehşet verici olaylarının tespiti için komisyon gönderilmesini istemişti.¹¹ O, Mustafa Kemal'le bile bu konuda hemfikirdi ve onun iç-dış politikanın gereksinimleri konusundaki deneyimlerinden yararlanmıştı. Damat Ferit eski düşmanlarının “vicdan” ile “adalet hissiyatına” yönelmiş ve “Osmanlıcılığa” inanarak merkezi hükümetin itaati altında olma anlayışını benimsemişti.¹² Buna karşın Mustafa Kemal umutsuz durumdan çıkışın Anadolu'nun güvenli bir yerinden yönetilecek güçlü bir milliyetçi hareket ile mümkün olabileceğini düşünüyordu.¹³ Bu hareketin ancak inkılâp ile mümkün olabileceği apaçık ortadayken, Mustafa Kemal halkın muhafazakâr duyarlılığını da baştan beri hesaba katmaktaydı. Bu sebepten dolayı görevine padişahın vereceği geniş yetkiyle başlamayı önemsemekteydi.¹⁴ O, vakitsiz bir şekilde programını aceleyle kararlaştırmayarak muasırlaşmanın önündeki engelin kalkacağını önceden kestirmiş ve arkadaşları üzerinde belli ölçüde baskı kurarak inkılâp yapmak için ikna etmişti. Bu düşüncesini ilk dönemlerde halkın içerisinde açıkça ifade etmeyerek kısmen saklamıştı. Gelecekte yapacakları zihninde sarıh bir şekilde oluşmasına rağmen “milli bir sır gibi” gizli tutarak adım adım açığa çıkarmıştı.¹⁵ Mustafa Kemal'in verdiği hayati kararların etkisi büyük olmuş ve sona doğru ilerlerken sınırları olabildiğince zorlamıştı. O büyük bir istek, matematiksel hesaplamalar ve dikkatle, önemli olduğunu düşündüğü her adımı tek tek yerine getirmişti. Mustafa Kemal dünya tarihinde eşi benzeri nadir bulunan, asker ve devlet adamı karakterine sahip şanslı şahsiyetlerdendi.

¹⁰ *Notes de la Délégation Ottomane* (Osmanlı Delegasyonundan notlar) (Paris 1919), 14. İstanbul'daki büyük mitingler için bkz. E. Pech, *a.g.e.*, 57; Halide Edip Adıvar, *Revolution*, 4, 118, 250; *Geschichte der Türkischen Republik*, 181, 188; *Le Milliet* 26 Kasım 1929 - 8 Şubat 1930: *Le Ghazi et la Révolution* (Ocak 1923 tarihli konuşmalar).

¹¹ 2 Haziran 1919 tarihli nota, 1. Bildiri (İzmir'deki Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyetinden Osmanlı delegasyonuna gönderilen bildirden alıntı, ileride Ankara hükümetinin içişleri bakanı olacak olan Cami Bey tarafından imzalanmıştı). Mehmet Arif, *Anadolu İnkılâbı*, İstanbul 1924, 23, “Kuva-yı Milliye'nin müftüsü” olan ve Rodos üzerinde İstanbul'a geçen Esad Hoca'nın önerisiyle araştırma komisyonu kurulması istenmişti.

¹² 17 Haziran 1919 tarihli nota; 8 Mart 1919 tarihli karar (*Takvim-i Vekayi*, no: 3491).

¹³ Bkz. *Europäische Revue*, XII, 457: *Ankara, die Hauptstadt der Türkischen Republik*. (Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti Ankara).

¹⁴ Bkz. *Orient-Rundschau*, XVIII, no: 1: *Wie Mustafa Kemal nach Anatolien gelangte*. (Mustafa Kemal'in Anadolu'ya nasıl gittiğine dair).

¹⁵ Mustafa Kemal, *Der Weg zur Freiheit*, 12, 28, 36; *Die nationale The Turkisch Ordeal*, London 1928 ve *Geschichte der Türkischen Republik*, B. 13.

Mustafa Kemal Sivas'taki milli kongrede "Temsil Heyeti'nin" reisi seçildiğinde merkeze muhalif hareketin başı konumundaydı. Her konuda emirler verip memurları görevlendiren ya da görevine son veren, taşradaki işler konusunda kendisini yetkili kılıp merkezi hükümetle ilişkileri yasaklamıştı. Hükümdarın bağımsızlığını temin etme tezi sayesinde bu durumdan ustalıkla sıyrılmıştı. Milli hareketin görevi sadece "saltanat ve hilafeti korumak" ile "milli iradeyi" etkin kılmaktı.¹⁶ "Millet meclisi hükümeti kurmak için toplandığında" bu ifadeyi "hilafet ve saltanatı kurtarmak" şeklinde değiştirmişti.¹⁷ Bu durumda padişahın haklarına teorik açıdan dokunulmamış oluyordu. Halkın monarşik duygularına zekice saygı gösterilmesi hayret verici bir birlik meydana getirmişti. Padişahın doğum günü dolayısıyla Erzurum'da yapılan geçit merasimindeki konuşmalarda "hükümdarın merhameti ve Mustafa Kemal Paşa'nın dehalığı" şeklinde ifadeler yer almıştı.¹⁸ Türk Kurtuluş Savaşı boyunca Anadolu'nun her yerinde padişahın adı Cuma vaazlarında geçmekteydi.¹⁹ Mustafa Kemal her fırsatta, iç isyanlar olduğu sırada bile²⁰, "yüce halifeye" kendisinin ve halkın bağlılığını bildirmekteydi. Ankara'nın monarşik esintiler taşıyıp taşımadığı o kadar belirsizdi ki, Mustafa Kemal'in "kutsal ve dokunulmaz bir şahsiyet olan halife ve sultan"²¹ hakkındaki söylemleri, fikirlerinin göstergesi olması açısından Bakü ile ilgili bir kongrede şu açıklamayı yapmıştır: "Dini sebeplerden dolayı bile olsa Sultanın otoritesini sarsmamalısınız... Sizler Sultana olan inancı yıkmalısınız!"²²

Hilafete bağlı Anadolu'ya karşın bir de milliyetçi görüşteki İstanbul vardı. Yunanların İzmir'i işgal etmesinden kısa bir süre sonra milli heyecan dalgası başkenti de sarmıştı. Nefret edilen düşmana karşı mukavemetin burada mümkün olmamasından dolayı bakışlar doğal olarak Anadolu'da parlamakta

¹⁶ Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, no: 38, 52, 143; *MSOS XXXVI*, 101: *Misak-ı Milli'ye dair; Geschichte der Türkischen Republik*, 48.

¹⁷ Kanun no: 2, 29 Nisan 1920; bkz. 16 Mart 1920 tarihli fetva: Hilafetin yabancıların etkisinden kurtarılması (*Der Weg zur Freiheit*, 396).

¹⁸ Oliver Baldwin, *Six Prisons and Two Revolutions*, London 1925, 215.

¹⁹ *Echo de l'Islam* (Paris), no: 31 (bu önemli kaynak için bkz. *WI VIII*, 29); Gaston Gaillard, *Les Turcs et l'Europe*, Paris 1920, 204.

²⁰ 27 Nisan 1920 tarihli mektup (*Kavanin Mecmuası I*, 412; *Hakimiyet-i Milliye*, no: 26; E. Pech, *a.g.e.*, 132).

²¹ 24 Nisan 1920 tarihli meclis zabıtı, bkz. Osmanlı Anayasası (Kanun-i Esasi), madde 5.

²² *Almanach des Verlags der Kom. Intern.*, 1921 (Hamburg), 55; Lothrop Stoddard, *The New World of Islam*, Halk için yapılan basımı 1932, 295. – Bir söylentiye göre Hamdullah Suphi Ankara'da İzzet Paşayı "kişiliğinde padişahın kutsal gölgesini gördüğü için" öpmüştü. (V. A. Gurko-Krjažin, *Bližnij Vostok i Deržavy*, Moskova 1925, 103).

olan yıldızla çevrilmişti. Mustafa Kemal'in milleti uyandırma çağrısı Sultanın sarayına kadar yankı bulmuştu. Özellikle veliaht Abdülmecid bu uyarıyı tekrar tekrar dikkate almış²³ ve hatta Ömer Faruk Ankara'ya gitmek için izin istemiş lakin Mustafa Kemal bu isteği geri çevirmişti.²⁴ VI. Mehmet bile ara sıra milli harekete razı olmak zorunda kalarak, 13 Eylül 1922 tarihinde Mustafa Kemal'e tebrik mektubu gönderilmesine izin vermiş ve 15 Eylül'de Fatih Camii'nde kahramanları anmak için yapılan törene katılmıştı.²⁵ Tevfik Paşa "tanrının yardımıyla kazanılan zafer milli birliği oluşturdu" dediğinde haklı değil miydi?²⁶ 19 Ekim 1922'de Ankara'daki Paşalardan Refet Paşa'nın İstanbul'a gelmesiyle padişah da bir temsilci göndererek onu karşılamış ve İstanbul'da büyük sevinç gösterileri yaşanmıştı.²⁷

Türk Kurtuluş Savaşı'nın mahiyetini anlayabilmek için Anadolu'daki Yunan işgalinin ne anlama geldiği bilinmelidir. Bir taraftan var olma hakkı için çalışan²⁸ Türk halkını yok etme savaşıydı.²⁹ Diğer taraftan Ortodoks ruhunun tehlikeli bir rol oynadığı Haçlı Seferi karakterindeydi.³⁰ Bu şartlar altında Türklerin dini yönlerinin güçlü bir şekilde ön plana çıkmasına şaşırmalı mıyız? Hocalar ilk günlerden itibaren halkın mukavemetini arttırmayı ve Mustafa Kemal Milli Mücadele'nin yönetimini üstlendiğinde onun etrafında toplanmayı

²³ *Der Neue Orient*, Berlin, VII, 3. Defter; E. Pech, a.g.e., 77; *Echo de l'Islam*, no: 13, 15.

²⁴ E. Pech, a.g.e., 198.

²⁵ *Le Journal d'Orient*, no:1310, 1311; Maurice Pernot, *La Revue des Deux Mondes* 1922, 276: Sultan 1921'de Mustafa Kemal için dua edilmesi emri verdi mi? ; Ali Kemal gibi öfkeli bir düşman bile *Peyam-ı Sabah*'da İnönü zaferini kutlamıştı ve İstanbul'daki camilerde Ankara'nın İstiklal Marşı okunmuştu (*Echo de l'Islam*, no: 26).

²⁶ Mustafa Kemal, *Söylev ve Demeçleri*, no: 260.

²⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, no: 640. Bkz. *Le Journal d'Orient*, no: 1339, 1348 (daha sonra Refet'in Sultan tarafından reddedilen 29 Ekim 1922 tarihli ziyareti).

²⁸ Mustafa Kemal'in 16 Mart 1920 tarihli protestosu: "... Dünyadaki hiçbir güç bir milletin var olma hakkını elinden alamaz." (*Der Weg zur Freiheit*, 393). Bu düşünceyi Said Halim Paşa da ölümünden kısa bir süre önce ele aldığı yazısında kabul etmişti, *La Réforme de la Société Musulmane (Orient et Occident, Paris 1922, no:1; Islamic Culture, I, 111)*.

²⁹ Bkz. Gehri raporu (Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, London 1923, 259; Jacques Kayser, *L'Europe at la Turquie Nouvelle*, Paris 1922; 120), içerisinde İznik Başpiskopos Vassilios'un adı da geçen raporda şu ifade yer almakta: *Tüm Türklerin bir tane bile kalmayacak şekilde kökünün kazanmasını istiyorum!*

³⁰ Bristol komisyonunu raporu: ... *Amaçları... derhal fetih yada Haçlı Seferi için harekete geçmektir*, (E. G. Mears, *Modern Turkey*, New York 1924, Belge 17; A. F. Frangulis, *La Grèce et la Crise Mondiale*, Paris 1926, II, 64); *L'Illustration* (Paris), 30 Temmuz 1921: ... *Kral Konstantin İzmir'i tupkı bir haçlı lideri gibi aldı; Damat Ferit'in 2 Temmuz 1919 tarihli notasını 3. taslağı: ... fes avı (15 Mayıs 1919)*.

milli ve dini görevleri olarak kabul etmişlerdi.³¹ Onların meclis açılışında yapılan dini törenlerdeki konuşmalarını o zamanki havaya göre oluşturdukları örnek gösterilebilir.³² Hocalar böyle davranmaları için zorlanmış mıydı yoksa bu İslamiyet'in değerli kudretini gösteren bir anlayış mıydı?

Literatürdeki bir iddiaya göre³³, Mustafa Kemal "Kutsal Savaşı" Erzurum'da ilan etmişti. Bu pek olası değilmiş gibi görünüyor çünkü o zamanki anlayışa göre dini yetkilinin yani Şeyhülislamın fetvası gerekiyordu. Hoca Raif 10 Temmuz 1919³⁴ tarihli yazısında Mustafa Kemal'i İslam dünyasının savaş boyunca saygı göstereceği bir mücahit olarak göstermekteydi. 18 Kasım 1922'de Halife Vahdettin'in tahttan indirilmesine dair fetvada "kutsal bir taarruz savaşından" söz edilmekteydi.³⁵ 17 Mart 1920'de³⁶ "İslam dünyasına yapılan meşhur çağrı" şu şekilde sona ermekteydi: "Peygamberin bizi koruması için dua ediyoruz." Sonrasında Mustafa Kemal'e gazi unvanının verildiği Sakarya Savaşıyla ilgili 19 Eylül 1921³⁷ tarihli raporda "Allah bize yardımcı oldu" şeklinde bir ifade yer almaktaydı. 1 Mart 1921'deki konuşma da önemli olmakla beraber çevirisi şu şekildedir³⁸: "Tanrıya bizlere büyük başarılar vermesi için yalvardığımda, yaşama ve istiklal hakkımız uğruna yapılan o kutsal ve yüce savaş sırasında, er meydanında ölen şehit kardeşlerimizin ruhlarına da duacı oldum."

İngiliz hükümetine yaptıkları politik baskı ve Türklere verdikleri maddi bağışlarla yardımını esirgemeyen Hint Müslümanları dışında³⁹, Şeyh Senusi

³¹ Erzurum'daki mahalli grupların ve doğu bölgelerinin milli haklarını savunma birliğinin lideri Hoca Raif; Mevlevi tarikatı üyesi ve baştan beri Konya milletvekili olan Abdulhalim bunlardandı; dini bir gazete olan *Sebilürreşat*'ın idarecisi Mehmet Akif (bkz. Ahmed Muhiddin, *Die Kulturbewegung im modernen Türkentum*, Leipzig 1921, 63, 70), aceleyle Nisan 1920'de Ankara'ya giderek 12 Mart 1921'de milli marş olan İstiklal Marşı'nı kaleme almıştır (ilk kez *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlanmıştır, no: 111, 17 Şubat 1921; Almancası için bkz. A. Fischer, *Der Islam*, XIII, 97).

³² Mustafa Kemal, *Der Weg zur Freiheit*, 407.

³³ Z. B. Leonid ve A. Friedrich, *Angora*, Berlin 1923, 37.

³⁴ Mustafa Kemal, *Söylev ve Demeçleri*, no: 36.

³⁵ *Müsliminin müdafaa-i mücahidaneleri (Milli Nevsal, 1339, 186); Oriente Moderno* II, 405; E. G. Mears, *a.g.e.*, Belge 35.

³⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, no: 16, 134.

³⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, no: 298.

³⁸ *Echo de l'Islam*, no: 28; 16 Mart 1920 tarihli çağrı: "Tanrı, bağımsızlık için yaptığımız kutsal savaşta bizim yanımızda" (*Der Weg zur Freiheit*, 396).

³⁹ Bkz. *WI X*,139; Arnold J. Toynbee, *Survey of International Affairs 1925*, I, 48: *...hilafet dış politikada araç olarak kullanılıyordu*; E. Pech, *a.g.e.*, 199; *Echo de l'Islam*, no: 13; 2 Eylül

Sidi Ahmed es – Şerif de belirli bir rol oynamıştır. O, 1914 yılında Libya'dan ayrılmış⁴⁰ ve 31 Ağustos 1918 tarihinde Eyüp'te Sultan VI. Mehmet'in verdiği Osmanlı kılıcını kuşanmıştı. 15 Kasım 1920'de Mustafa Kemal'in Ankara'da "İslamiyet için verdiği büyük hizmeti" vurguladığı bir kutlamada bulunmuştu.⁴¹ Şubat 1921'de Sivas'ta birçok Arap ülkesinden delegelerin katıldığı "Panislamizm Kongresi" onun riyasetinde yapılmıştı.⁴² 18 Kasım 1922'de saltanat hakkı olmayan bir halifenin seçilmesi, hiç kuşkusuz halkı gelecekteki değişikliklere hazırlamak için yapılan geçici bir çözümdü.⁴³ Bu duruma dışarıdan bakıldığında sürekliliği olan bir olguymuş izlenimi vermişti, çünkü İsmet Paşa Paris'teki *Muslim Standard* gazetesi muhabirine garanti vererek şunları söylemişti: "Yüzyıllardır hilafetin mücahidi olan Türk halkı gelecekte de bu kurumu koruyacak... Halk destekçisidir... Onlar hilafet için kanlarını akıtmaya hazırlar."⁴⁴ Hintlilerin "hilafetin kurtarıcısı" unvanını verdikleri Mustafa Kemal, Eylül 1923 sonunda İslam dünyasına savaştan sonra Türkiye'nin yeniden kurulmasında destek olmalarını hâlâ rica etmekteydi.⁴⁵

Mustafa Kemal sadece İslamiyeti değil de Hıristiyanlığı da göz önünde bulundurmaktaydı. Her seferinde azınlıklara dini ayrıcalıklar konusunda üstün haklar (millet sistemi) değil de eşit haklar verileceğini dile getirmekteydi.⁴⁶ Papaz XV. Benedikt Anadolu'daki Hıristiyanları savunduğunda ona şu cevabı vermişti: "...Görevimiz güvenliği sağlamak, ülkemizdeki halkı din, ırk ayırt etmeden refaha ulaştırmaktır. Bizi zorlayıcı bir görev ise Müslüman dinine göre hareket etmenin yanı sıra insani duygularımızla hareket etmek... barış ve güvenlik... her yerde, yabancı bir ordunun yıkım ve ölüm getiremeyeceği şekilde hüküm sürmek."⁴⁷ Bu politikanın bir sonucu da Rum kilisesinin bölünmesiydi. İstanbul patriği Rumları yurttaşlık görevinden muaf tutmak için

---

1921 tarihli *Le Journal*'a göre: *Ben tüm Müslümanların peşindeyim* (Mustafa Kemal); 1 Mart 1921'de Afganistan ile yapılan anlaşma: Türkiye, "hilafetin kurtarıcısı."

⁴⁰ *Oriente Moderno* II, 414. 1912'deki kutsal savaş için yaptığı çağrı için bkz. *Der Islam*, III, 141, 312; Bkz. *Oriente Moderno* I 24, 653, II 583, 585. O, 11 Mart 1933'de Medine'de vefat etmiştir (*MSOS*. XXXVIII, 109).

⁴¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, no: 77,80.

⁴² *Echo de l'Islam*, no: 22 (*The Times*'a göre)

⁴³ *Geschichte der Türkischen Republik*, 196.

⁴⁴ *Hilafet ve Milli Hâkimiyet*, Ankara 1339, 218; bkz. *RMM LIX 3: Hilafet milli egemenlik altında* (İsmail Şükrü Hoca'ya karşı cevabi savunma); Mustafa Kemal, *Die nationale Revolution*, 239).

⁴⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, no: 703, 927.

⁴⁶ 16 Mart 1920 tarihli tamim (*Der Weg zur Freiheit*, 389).

⁴⁷ *Echo de l'Islam*, no: 26 (12 Mart 1921 tarihli mektup).

harekete geçince⁴⁸, Kayseri Keskin'deki Papa Eftim "Türk Ortodoks Kilisesi'ni"⁴⁹ kurmuş ve Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda yeni devletin idealine göre hareket etmişti.

Türkler, becerikli lider Mustafa Kemal sayesinde bağımsızlıkları için verdikleri mücadeleyle dünyaya milli birliğin resmini çizmişlerdi fakat bu resim lekelenmekle tehdit edilmekteydi. İnatçı bir şekilde sulh anlaşması yapılmasını isteyen Damat Ferit Paşa, muhtemelen 1919 yılında milli hareketi doğmadan öldürme girişiminde bulunmak istiyordu.⁵⁰ Uyanışa geçen halkın istekli davranması Damat Ferit'in duygularından daha güçlü gelerek, işgal kuvvetlerinin gözleri önünde Misak-ı Milli ile daha tehditkâr bir hal almıştı. Bundan sonra İstanbul'da kendini güvende hissetmeyen İngilizler ateşkese razı olmuşlardı.⁵¹ Onlarla müttefik⁵² olup 16 Mart 1920'de işgalde bulunanlar, "Osmanlıların elinde kalan bölgelerde sultanın gücünün arttırılmasını" istiyordu.⁵³ Bu amaçla onlar Damat Ferit'i sadrazam yapıp görünüşte milliyetçi olanlara karşı çağrıda bulunarak "sulh şartlarını yumuşatma" umudu içerisine girdiler.⁵⁴ Müttefiklerin⁵⁵ isteği üzerine Şeyhülislam 11 Nisan tarihinde şu fetvayı vermişti⁵⁶:

"(1) Dünya nizamının sebebi olan İslam halifesi —Yüce Allah onun hilafetini kıyamet gününe kadar sürdürsün! — hazretlerinin idaresi altında bulunan İslâm beldelerinde bazı şerir şahıslar aralarında birleşip ve kendilerine reisler seçerek padişahın sadık tebaasını hileler ve kötülükler ile kandırmaya ve yoldan çıkarmaya, padişahın yüksek emirleri olmadan ahaliden asker toplamaya kalkışıp görünüşte askerî iase ve teçhiz bahanesiyle ve gerçekte mal toplama sevdasıyla kutsal şeriata ve padişahın emirlerine aykırı olarak bir takım salma

⁴⁸ Kurt Ziemke, *Die neue Türkei*, 488 (9 Mayıs 1919 tarihli beyanat).

⁴⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, no: 366; *Oriente Moderno* I, 88.

⁵⁰ *Takvim-i Vekayi*, no: 3604 (20 Temmuz 1919'a ait beyanat: "Gayrimeşru" kongrenin toplanmasının yasaklanması).

⁵¹ Robert W. Graves, *Storm Centres of the Near East*, London 1933, 329.

⁵² J. Kayser, *a.g.e.*, 61.

⁵³ Telford Waugh, *Turkey, Yesterday, To-day, To-morrow*, London 1930, 217; E. G. Mears, *a.g.e.*, Belge 19; *Der Weg zur Freiheit*, 391.

⁵⁴ Devletin 5 Nisan'a ait el yazması ve beyanâtı *Takvim-i Vekayi*, no: 3820, 3824; Fransızcası eksik: Gaston Gaillard, *a.g.e.*, 166.

⁵⁵ Edouard Brémond, *La Cilicie en 1919-1920, Revue des Étud. Arméniennes*, I, 3. Defter.

⁵⁶ *Takvim-i Vekayi*, no: 3824; E. Pech, *a.g.e.*, 126. — biçimi için bkz. *WI* II, 4 (Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, 27 Nisan 1909), III, 2 ve *Der Islam*, V, 391 (11 Kasım 1914 tarihli kutsal savaşın ilan edilmesi). — *Teşkilat-ı Milliye* adı sadece hükümetin kuruluşunda geçmiş ve fetva bunlara karşı hazırlanmıştı.

ve vergiler kesip, çeşitli baskı ve işkencelerle halkın mallarını ve eşyalarını yağmalamak ve bu yoldan Tanrı'nın kullarına zulüm etmeye ve suçlar işlemeye, memleketin bazı köyleri ve bölgelerine hücum ile tahrip, yerle bir etmek, padişahın sadık tebaalarından nice masum kimseleri katl ve masum kanlarını döktükleri, müminlerin emiri olan padişah emrinde bulunan bazı dini, askeri ve mülki memurları kendi başlarına azil ve kendi taraftarlarını tayin, hilafet merkezi ile memleketin ulaştırma ve haberleşme yollarını kesmek, devletçe gönderilen emirlerin yapılmasını yasaklamak⁵⁷, hükümet merkezini diğer bölgelerden ayırmak suretiyle halifelik otoritesini kırmak ve zayıflatmak maksadıyla yüksek halifelik makamına ihanet etmek suretiyle imama (padişaha) itaatten dışarı düşmekle, Devlet-i Aliyye'nin nizam ve düzenlerini, memleketin asayişini bozmak için yalanlar yaymak ile halkı fitneye sevk ve fesada gayret etmekte oldukları açıklanmış ve gerçekleşmiş olan adı geçen reisleri ile yardımcıları ve onlara bağlı olan kimseler eşkıya mertebesinde bulunup, dağılmaları hakkında gönderilmiş bulunan yüksek emirlerden sonra hâlâ inat ve fesatlarında direnirler ise adı geçen kimselerin kötülüklerinden memleketi temizlemek ve zararlarından halkı kurtarmak vacip olup gerekirse kitle halinde öldürülmeleri veya onlarla mücadele edilmesi meşru ve farz olunur mu? Kuran'ın ayet-i kerimesine göre (49,9): "Karşı gelenleri Allah'ın emrine dönesiye kadar tenkit edin." Beyan buyrula. Cevabı (Hakikati Allah bilir ki, olur): Evet.

Bunu zavallı Dürrizade es-seyyid Abdullah yazmıştı.⁵⁸ İkisi de (yazar ve babası) mazur görülmelidir.

(2) Böylece padişahın ülkesinde savaş kudretleri bulunan Müslümanların adil halifemiz ve imamımız Sultan Mehmet Vahdettin Han Hazretlerinin çevresi etrafında toplanıp bunlarla çarpışmak için yapılan davet ve emirlere koşup adı geçen eşkıya ile savaşları vacip olur mu? Beyan buyrula. Cevabı: Evet (imza).

(3) Bu suretle Halife Hazretleri tarafından adı geçen eşkıya ile çarpışmak için tayin olunan askerler çarpışmaktan kaçınır ve firar eyerlerse büyük günaha

⁵⁷ 13 Eylül 1919 tarihli *Kat'ı münasebat tamimi* (Cumhuriyet, 25 Aralık 1924; *Geschichte der Türkischen Republik*, 50; *Der Weg zur Freiheit*, 131).

⁵⁸ *İlmiye Salnamesi 1334*, 58 (eski Anadolu kadı askeri). 14 Haziran 1920'de Sadrazam vekili olmuştu; ertesi gün İsmet'in idam kararını imzalamış ve Müftü Mehmet Rifat tasdik etmişti. Temmuz ayı sonunda Şeyhülislamlık Mustafa Sabri'ye devredildi (*Takvim-i Vekayi*, no: 3881, 3883, 3918; bkz. *RMM*, LX, 296).

girip ve asi olup, (bu) dünyada şiddetle cezaya⁵⁹ ve ahirette acıklı azaplara hak kazanmış olurlar mı? Beyan buyrula. Cevabı: Evet (imza).

(4) Böylece halifenin askerlerinden olup da eşkıyayı katledenler gazi ve eşkıya tarafından katlolular şehit ve şefaate nail olurlar mı? Beyan buyrula. Cevabı: Evet (imza).

(5) Bu suretle eşkıya ile muharebe hakkında çıkarılmış olan padişahın emirlerine itaat etmeyen Müslümanlar asi ve şerren cezalandırılmaya hak kazanmış olurlar mı? Beyan buyrula. Cevabı: Evet (imza).”

Milli güçlerin (Kuva-yı Milliye) yanı sıra düzenli güçler (Kuva-yı İnzibatiye) olarak adlandırılan birlikler şu yemini etmekteydiler⁶⁰: “İnayetli hükümdarımıza, Müslüman âleminin halifesinin emirleri ve fermanlarına sadakat ve sebatla hizmet edeceğime, kendimi küçültücü her türlü hareketten kaçınacağıma, tüm halkın malını, şerefini, hayatını koruyacağıma ve Allah bana yardımcı olduğu sürece hayatımı devletim için seve seve vereceğime yemin ederim.”

Padişah İtilaf devletlerine son bir iyilik yapmak için 11 Mayıs 1920’de “uygun davranışlarda bulunmayan⁶¹ ve ordudan dışlanan⁶² Selanikli Mustafa Kemal Efendiyi Kuva-yı Milliye’yi kurmak ve yasadışı haklar elde etmek gibi sebeplerden dolayı” Kürt Mustafa Nazım Paşa başkanlığındaki Divan-ı Harp tarafından idama mahkûm edilmişti.⁶³ Bu kararı birçok idam kararı takip etmişti.⁶⁴ Mustafa Kemal kendisine karşı olan bu tutumu öncelikle uydurma bir bağlılık beyanı⁶⁵ ile “düşmanın elinde” bulunan Sultanın sorumluluk taşıyamayacağı cevabıyla karşılık vermişti. Fakat daha sonra gerekli gördüğü için⁶⁶ şu karşı fetvayı yaymıştı⁶⁷:

⁵⁹ Aslında adli yargı aracılığıyla cezalandırılırlar.

⁶⁰ 18 Nisan 1920 tarihli emir (*Takvim-i Vekayi*, no: 3835; *Düstur, Tertib-i sani*, XII, 42).

⁶¹ 8 Temmuz 1919 tarihli emir (*Takvim-i Vekayi*, no: 3596).

⁶² 9 Ağustos 1919 tarihli emir (*Takvim-i Vekayi*, no:3621).

⁶³ *Takvim-i Vekayi*, no: 3864 (Ceza kanununun 45., 55., 56. maddeleri hükmünce).

⁶⁴ *Takvim-i Vekayi*, no: 3866, 3878, 3883; 24 Ağustos 1920 tarihli bir emir sebebiyle Teşkilat-ı Milliye’ye bağlı memurların rütbeleri alçaltıldı ve Mustafa Kemal’in de yarbaylığa düşürüldü.

⁶⁵ Bkz. 19. not.

⁶⁶ Üsküdar’daki Nakşibendî dervişinin yardımıyla İstanbul’dan kaçabilen İsmet de bu durumu ciddiye almıştı (Halide Edip Adivar, *a.g.e.*, 74, 144; verilen bilgi hatalı olmalıdır: 22 Nisan’da fetva Ankara’yı haberdar etmiş olabilir; Dışişleri bakanı Bekir Sami ile ilgili karar daha 6 Haziran’da alınmıştı: *Takvim-i Vekayi*, no: 3883).

“(1) Dünyanın nizamının sebebi olan İslam halifesi hazretlerinin Halifelik makamı ve Saltanat yeri olan İstanbul, —Yüce Allah onun hilafetini kıyamet gününe kadar sürdürsün! — müminlerin emirinin (Padişahın) varlığının sebebine aykırı olarak, İslamların düşmanları olan düşman devletler tarafından fiilen işgal edilerek İslam askerleri silahlarından uzaklaştırıp bazıları haksız olarak katl ve Hilafet yerinin korunmasına yarayan bütün istihkâmlar, kale ve diğer harp vasıtaları zapt edilmiş, resmi işleri görmeye ve İslam askerlerini teçhize memur olan Bab-ı Âli⁶⁸ ve Harbiye Nezareti'ne el konularak, Halifeyi milletin gerçek menfaatlerini hedef tutan tedbirler almaktan fiilen men ve örfî idare ilan ve Divan-ı Harpler kurmak suretiyle İngiliz kanunlarını tatbik, muhakeme etmek ve cezalandırmak suretiyle Halifenin yargılama hakkına müdahale ve yine yüksek Halifelik makamının maksatlarına aykırı olarak Osmanlı memleketi parçalarından İzmir ve Adana ve Maraş ve Antep ve Urfa⁶⁹ bölgelerinde düşmanlar tarafından tecavüz edilerek gayr-i Müslim tebaa ile birleşip İslamları katliam ve mallarını yağmalamak ve kadınlara tecavüz ve İslam'ın kutsal saydığı hususları tahkir eder olduklarından açıklandığı veçhile hareket ve esirliğe maruz kalmış bulunan İslam halifesinin kurtarılması için elden gelen gayreti sarf etmek bütün iman sahiplerine farz olur mu? Beyan buyrula. Cevabı: Evet.

(2) Bu suretle meşru haklarını ve halifeliğin gasp edilmiş olan kudretini kurtarmak ve fiilen tecavüze maruz kaldığı zikredilen memleketleri düşmandan temizlemek için mücadele eden ve savaşan İslam halkı⁷⁰ şeriatça eşkiya olurlar mı? Beyan buyrula. Cevabı: Hayır.

⁶⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, no: 27, 5 Mayıs 1920. – Benim görüşüme göre önümdeki nüshasında fetva Kuran'da kutsal savaşla ilgili ayete dayanmaktadır (9, 41). Karşılaştırmak için 25 Haziran 1924 tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki metne bkz.

⁶⁸ Gaston Gaillard, *a.g.e.*, 145 ve E. Pech, *a.g.e.*, 117, Bab-ı Âli işgal altına alınmamıştı.

⁶⁹ Bkz. Ali Saib, *Kilikya faciaları ve Urfa'nın kurtuluş mücadelesi*, İstanbul 1924 ve 2 Aralık 1931 tarihli *Orient-Rundschau (Der Kampf um Kilikien)*.

⁷⁰ *Cumhur-ı müslimin*; bu kelime burada “Cumhuriyet” anlamına gelmese de kullanılış şekli dikkate değerdir. – Mustafa Kemal muhtemelen bu kelimeyi halk içerisinde ilk kez 16 Ocak 1923'de İzmir'te yaptığı konuşmada kullanmıştır (*Le Milliett*, 15 Aralık 1929); konuşmasında daha Ekim 1919'da milli uyanışın sonunun Cumhuriyet yolunda olduğunu gören Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın keskin zekâsını övmektedir (*Der Weg zur Freiheit*, 215); bu durum Ağustos 1923 başında hala tartışılmaktaydı (*Hâkimiyet-i Milliye*, no: 884), Eylül ayı sonunda kendisi itiraf etmişti (*Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Eylül 1923, no: 926; tarihi doğrulamak için bkz.: *Geschichte der Türkischen Republik*, 181, 2. not). – Hilafete karşı verilen mücadele Cumhuriyet'in ilanıyla doğrudan doğruya başlamıştı (*Oriente Moderno* III, 408). Bkz. OM III, 269 Interview Lazar ve *Die nationale Revolution*, 350, 8 Nisan 1923 tarihli seçim programı.

(3) Bu suretle düşmanlara karşı açılan kutsal savaşta ölenler şehit, hayatta kalanlar gazi olurlar mı? Beyan buyrula. Cevabı: Evet.

(4) Bu suretle savaştan ve dini vazifesini yerine getiren İslam halkına karşı düşman tarafını tutarak İslamlar arasında fitne çıkararak silah kullanan Müslümanlar şeriatça günahların en büyüğünü işlemiş ve fesada yönelmiş olurlar mı?⁷¹ Beyan buyrula. Cevabı: Evet.

(5) Bu suretle düşman devletlerinin zorlamaları ve kandırmalarıyla olaylara ve gerçeklere aykırı olarak çıkarılmış bulunan fetvalar İslam halkı için şeriatça muteber olurlar mı? Beyan buyrula. Cevabı: Hayır.

Ankara şehrinin mütevazı müftüsü Mehmet Rıfat'ın⁷² yaptıkları hoş görülmelidir !”

İstanbul'un fetvası “tüm ülkede düşman uçakları tarafından dağıtıldığı halde”⁷³, 152 müftünün onayından geçen Ankara fetvasının etkisi apaçık daha büyüktü, çünkü halkın milli ve dini hislerine hitap etmekteydi. Bunu dışında Mustafa Kemal güya Anadolu'daki hocalara talimat vererek, “halk arasındaki dini duyguları güçlendirmek amacıyla bir dizi vaazlar verilmesini” istemişti.⁷⁴ Hatta işgal altındaki Adana'ya bile karşı fetva ulaşmıştı.⁷⁵ “Hilafet ordusunun” varlığı kısa sürmüştü.⁷⁶ Daha Temmuz 1920 başlarında askeri kuvvetler İstanbul boğazına kadar gelmişti.

Mustafa Kemal'in mümkün olabildiğince yasal ilerlemelere değer verdiğini 28 Ocak 1921⁷⁷ tarihli yazısı göstermekteydi. O Sultandan ilk (geçici) anayasayı kabul etmiş olan meclisi tanınmasını kısa bir yazıyla istemişti. VI. Mehmet ise bu mükemmel fırsatı geri tepmişti. Bu durumda milli öfke günden güne daha da artarak ona yöneldiğinde şaşırılmamalıydı.⁷⁸ Mustafa Kemal için

⁷¹ 29 Nisan 1920 tarihli kanun: meclise meşruluk kazandırıp amacı “Saltanat ve Hilafeti kurtarmak” olan kanun.

⁷² *İlmiye Salnamesi* 1334, 205; Aile adı: Börekçizade; O 1919 yılında Mustafa Kemal'e bağlılığını bildirmişti (*Der Weg zur Freiheit*, 239); 1. mecliste Menteşe mebusu seçildi (*Hâkimiyet-i Milliye*, no: 21; *Milli Nevsal* 1338, 215); 1924'den itibaren diyanet işlerinin başına getirilmişti. – Fetva Ankara hükümetinin kuruluşundan önce yazılmıştı (Bkz. *WI XV*, 49); muhtemelen A. F. Frangulis'in eserinde fetvanın tarihi erken yazılmıştır, *a.g.e.*, 157.

⁷³ *Geschichte der Türkischen Republik*, 83, 85.

⁷⁴ Gaston Gaillard, *a.g.e.*, 208.

⁷⁵ Edouard Brémond, *a.g.e.*, 352; Pierre Redan, *La Cilicie et le Problème Ottoman*, Paris 1921, 99.

⁷⁶ Halide Edip Adivar, *a.g.e.*, 151.

⁷⁷ Mustafa Kemal, *a.g.e.*, 110; Fransızcası: *Echo de l'Islam*, no:24, 25 Mart 1921; bkz. *Der Weg zur Freiheit*, 131 ve kanun no: 7, 7 Haziran 1920: Kanun koyma sürekliliği.

⁷⁸ 25 Eylül 1920'de meclis gizli oturumu (*Die nationale Revolution*, 118); Aralık 1920 ve Mayıs 1921 tarihlerinde Hilafet ve Saltanatın ayrılacağına dair söylentiler (*Echo de l'Islam* no: 21, E.

çıkarılan idam kararını bile kaldırma cesaretinde bulunamamıştı.⁷⁹ Aynı zamanda hiçte milli olmayan bir tavırla Dünya Savaşı'nda tam anlamıyla sarsıntıya uğramamış olan Monarşi'nin katili durumundaydı. Türkiye'deki geleneksel İslam'a Dürrizade Abdullah'ın fetvasının verdiği zararı başka hiçbir şey verememişti.⁸⁰

Başlangıçta sorulan, iki “Mustafa Kemal” arasında seçim yapmak zorunda kalacak mıyız sorusunu cevaplandırmak şu şekilde mümkündür: Birincisi, dışarıdan bakıldığında o halkından ruhsal açıdan kaldırılabilecekleri seviyede beklenti içerisindeydi. Önemli gördüğü adımları yoğun bir güçle, arkadaşlarının nasihatlerine bile karşı gelip geçici çözümlerle hedefe giden yolu tıkamamayı da göz önünde bulundurup şekil vermiş ve buna göre hareket etmişti. İkincisi ise, hedefini “milli bir sır” gibi kalbinin derinliklerinde saklamış ve büyük bir başkumandan gibi rakibinin hamlesini önceden tespit etmişti. O üstünlüğü eline almış ve düşmanla pazarlık şartlarını kendisi belirlemişti. Türk Kurtuluş Savaşında da içeride gerçekleşmesi imkânsız gibi görünen milliyetçilik ve din arasındaki (geleneksel duyguyu) etkili bağı erken bir zamanlamayla fark etmiştir.

Pech, *a.g.e.*, 199; Arnold J. Toynbee, *a.g.e.*, 48); vatana ihanetten dolayı açılması planlanan dava (*Die nationale Revolution*, 226).

⁷⁹ 30 Ekim 1920 tarihli bir emir “davalının isteği üzerine” kararın tekrar gözden geçirilmesini mümkün kılıyordu (*Takvim-i Vekayi*, no: 3996; *Düstur* XIII, 332).

⁸⁰ *Türk tarihinde böyle bir uğursuzluk hiç olmamıştı... Fetva yayıldı... Bu durum hanedanın, ... kanun adamlarının... temsil ettikleri kanunların alın yazısıydı.* (Léon Ostrorog, *The Angora Reform*, London 1927, 55) – Dürrizade Abdullah Şubat 1931'de Bağdat'ta vefat etti (*WI* XV, 3).